

Historische Behangsels: een teken aan de wand

Flora van Regteren Altena

Inleiding

10 jaar geleden werd de **Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland** (SHBW), opgericht, met als doel een grote collectie gebruikte papierbehangsels te beheren en te ontsluiten die gedurende vele jaren bijeen was gebracht (afb. 1).

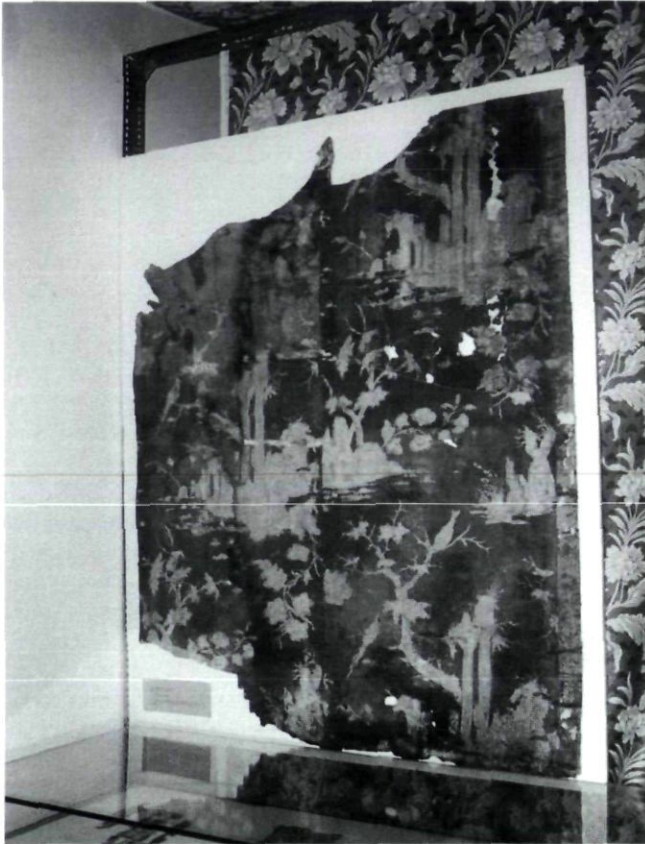
Een ander doel dat de SHBW zich stelt is het in algemene zin aandacht vragen voor historische behangsels, die nog regelmatig in oude panden worden aangetroffen, maar ook kwetsbaar zijn en bij renovaties en verbouwingen snel kunnen verdwijnen. Met een tentoonstelling in Hilversum en het boek *Achter het behang. Vierhonderd jaar wanddecoratie in het*

Nederlandse binnenhuis werd een gedegen basis gelegd voor verder onderzoek en activiteiten.¹ (afb. 2)

Nu wordt op verschillende manieren kennis verzameld en verspreid. Dit gebeurt onder andere via een twee maal per jaar uitgegeven nieuwsbrief, excursies naar huizen in heel Nederland en het geven van gerichte informatie als om expertise of advies wordt gevraagd. Ook worden bijdragen geleverd aan artikelen in de media, bijvoorbeeld aan tijdschriften, om zo de kennis van historische behangsels verder te verspreiden dan de beperkte kring van donateurs en professioneel geïnteresseerden. Het is de bedoeling dat binnenkort via internet op www.historischebehangsels.nl ook informatie over de SHBW te vinden zal zijn. Mensen weten de SHBW

Afb. 1. 'De kamerbehangen', druk, ca. 1830. Het prentje wordt door de SHBW gebruikt als beeldmerk.

Afb. 2. Behangfragmenten op de tentoonstelling 'Behang, onze derde huid', Goois museum, 1991/1992. Foto B. Maes.

te vinden, soms makkelijk, soms is het een zoektocht geweest. Daarom blijft het belangrijk telkens weer ergens op te duiken om het publiek kennis te laten maken met historische behangsels of hen er aan te herinneren.

De Stichting heeft een trouwe achterban van inmiddels meer dan 200 donateurs. Alle werkzaamheden van de Stichting worden door enthousiaste vrijwilligers in hun vrije tijd uitgevoerd. In april 2001 is de SHBW gelauwerd met de Vuurslagprijs, een prijs van de Kunst en Antiekbeurs in Den Bosch met de volgende motivatie:

"Met De Vuurslag wordt de *Stichting Historische Behangsels en Wanddecoratie* aangemoedigd... om haar belangrijke werk voort te zetten. De Stichting stelde zich een taak die inmiddels weliswaar weerklank vond bij professionele instanties als lokale en landelijke monumentenzorg, maar die nooit door die professionele wereld kán worden overgenomen. De professionele monumentenzorgers zijn echter wel overtuigd geraakt van de boodschap die 'de behangselclub' uitdraagt".²

De Utrechtse Behang Collectie

De collectie van papieren behangsels die bij elkaar werd gebracht door Bert Maes ontstond in Utrecht, in de tijd dat het oude centrum plaats moest maken voor het overdekte

winkelcentrum Hoog Catharijne. In de verlaten panden vond Maes oude papieren behangen en zag daarvan de schoonheid en de grote cultuurhistorische waarde die met de sloop van de huizen voorgoed zou verdwijnen. Een interesse en verzameling was geboren. Toen de Stichting Historische Behangsels tien jaar geleden werd opgericht kreeg zij de uitgegroeide collectie cadeau, die onder de naam *De Utrechtse Behang Collectie* bewaard wordt in Utrecht.

Inmiddels is de collectie gegroeid tot duizenden stukjes en stukken papier-, linnen- en goudleerbehangsels. Dit betreft naast de verzameling Maes onder andere vondsten van bouwhistorici, particulieren en verschillende organisaties die behangsels in bruikleen hebben gegeven of geschonken. De stukken variëren van snippers, bladen uit de 18de eeuw, een hele baan papier behang uit de 19de eeuw, maar ook jongere stukken of een met goudleer overtrokken stoel. Vaak zijn het zgn. pakketten die bestaan uit lagen door verschillende bewoners aangebracht behang. Afzonderlijke stukken of de 'pakketten' kunnen een verhaal vertellen over o.a. smaak en economische welstand. Een pakket kan zo 200 jaar wooncultuur visualiseren. Soms zijn deze stukken slechts van documentaire waarde, in andere gevallen zijn zij juist vanwege de esthetische kwaliteit van belang. Ook stalenboeken, drukblokken en een afrandmachine maken deel uit van de collectie (afb. 3 en 4).

(Inter)nationale context

In de ons omringende landen, Frankrijk, Engeland en Duitsland, zijn belangrijke collecties op het gebied van historische papierbehang. Met name Frankrijk en Engeland zijn belangrijke behangproducerende landen geweest, van waaruit veel geïmporteerd is door Nederland.

Engeland en Frankrijk hebben met hun rijke behanggeschiedenis ook een langere traditie voor het bewaren en zich interesseren voor historische behangsels. Engeland, naast een groot producent van machinaal vervaardigde behangsels heeft tevens een langere traditie van het conserveren van interieurs, o.a. door de National Trust. Het Victoria en Albert museum bezit een grote verzameling. In Frankrijk en Duitsland bevinden zich gespecialiseerde musea. In Frankrijk ligt dit in de Elzas in Rixheim, de plaats waar de panoramabehangsels van Zuber werden geproduceerd. In Duitsland is in het Tapetenmuseum in Kassel een collectie te zien waarvan de basis gelegd is door een Hamburgse behangverkoper Gustav Iven, die nu 18.000 stuks bevat, en waar een thematische opstelling een indruk geeft van de geschiedenis van het behang.

In Nederland waren voor de 19de-eeuwse massaproductie veel lokale behangdecoureerders actief. Rath en Doodeheever, een voorbeeld van een grote producent, heeft tot een tiental jaar geleden behang geproduceerd.

In tegenstelling tot de ons omringende landen is hier echter nauwelijks een toegankelijke overzichtelijke behangpresentatie te bezoeken. Een aantal Nederlandse musea waaronder het Rijksmuseum bezitten collecties van topstukken. Het gespe-

Afb. 3 en 4. De werkruimte en het depot van de Utrechtse Behang Collectie in Utrecht. Foto's N. v.d. Woude.

cialiseerde Sikkens schildersmuseum van Akzo in Sassenheim geeft wel een inzichtelijk beeld van de behangproductie in Nederland op basis van de collectie van Rath en Doodeheefver. Het tot nu toe uitgevoerde onderzoek is bescheiden, zeker in vergelijking met de genoemde buitenlanden, waar belangrijke overzichtswerken verschijnen.

Wat de collectie van de SHBW bijzonder maakt is dat het vaak gaat om 'bouwfragmenten'. In relatie met het huis waarin het gevonden is, de straat, buurt, dorp of stad kan het meer vertellen dan de esthetische schoonheid. Van wanneer is het? Waar komt het vandaan? Hoe heeft het te maken met de verdere (bewoners) geschiedenis van het huis? Wat zegt het over modes van decoraties? Wat over sociaal economische achtergronden, is het ooit exclusief geweest of doorsnee? etc. Behalve de SHBW bezitten ook verschillende stedelijke bouwhistorische centra dergelijke collecties van door hen gevonden behangsels, bijvoorbeeld in Den Bosch, Zutphen en Deventer.

De collectie van de Stichting Historische Behangsels is nog niet ontsloten en is moeilijk raadpleegbaar. Het ontsluiten van deze collectie heeft een hoge prioriteit en kan een belangrijke bijdrage leveren voor het verbreden en verspreiden van de kennis over het gebruik van papier behang in Nederland. Een ontsloten referentiecollectie kan zorgen voor het adequaat reageren op nieuwe vondsten in oude woningen en het verstrekken van informatie.

Behangvondsten: laten hangen of weghalen?

Aan de hand van een aantal voorbeelden worden hieronder de mogelijkheden, beperkingen en problemen belicht die spelen bij historische papierbehangsels op het moment dat deze in een huis worden aangetroffen. De voorbeelden betreffen behangen die in situ blijven en behangsels die worden verwijderd.

De omstandigheden in een huis moeten het toelaten behangsels in situ te laten hangen. Het moet ook de wens zijn van de bewoners en/of gebruikers van het huis. Het kan zijn dat behang zodanig bijzonder is dat hoewel bewoners dit niet wensen, het behang toch ongemoeid gelaten kan worden en verstopt kan worden achter een betengeling met behang.

Als behangsels verwijderd zullen gaan worden dan is het uitgangspunt van de SHBW in eerste instantie: verwijder het niet als het niet nodig is. Bij een verzoek voor informatie of een hulpvraag om mee te helpen bij een verwijdering wordt een zorgvuldige procedure nagestreefd: er wordt nagevraagd of het niet toch in het huis kan blijven. Indien niet, kan het dan lokaal worden bewaard, bij de plaatselijke monumentenzorg of in een museum. De ervaring leert dat musea wel geïnteresseerd zijn in een wandschildering op doek, maar zelden in papieren behangsels. Pas als deze mogelijkheden niets opleveren wil de SHBW meewerken aan een verantwoorde afnamen en stukken opnemen in haar collectie.

In situ laten: Sandenburg, aan de Langbroekerwetering

Sandenburg is een kasteel met een middeleeuwse oorsprong, een laat-18de-eeuwse vernieuwing, waar in het midden van de 19de eeuw (1860-1864) een facelift werd aangebracht.³ In één van de in de 19de eeuw aangebouwde voorkamers, op salon formaat, werd onder een betengeling met behang uit de jaren '70 van de 20de eeuw, een compleet en gaaf papierbehang dat mogelijk uit de bouwtijd van de aanbouw stamt aangetroffen (afb. 5). Door een aantal kijkgaten te maken, was het mogelijk te zien dat het behang nog gaaf en integraal aanwezig was. Volgens de mode van die tijd is het een donker behang met een geometrisch afgeleid diamantkoppenspatroon. Voor dit behang dat kennelijk al een keer gespaard was gebleven, werd ook nu door Monumentenzorg het advies gegeven het te laten zitten. Indien de bewoners het niet als wanddecoratie wensten, werd geadviseerd het wederom achter een betengeling te verstoppert. Dit behang maakt deel uit van de geschiedenis van het huis of monument. En net als met verflagen vertelt het iets over de geschiedenis van dat huis. Bij wisseling van een eigenaar verandert er vaak veel in een huis, zeker ook wat betreft de wanden. Huizen die deze geschiedenis kunnen vertellen, ook in het interieur, zijn de moeite waard!

Verwijderen van behangsels: Ridderikhoff panden, Hoorn

De Ridderikhoff panden zijn twee aan elkaar gekoppelde huizen, één gelegen aan het centrale plein in Hoorn, Rodestein 9

Afb. 5. Huis Sandenburg, voorkamer eerste verdieping, vrijleggen van 19de eeuws behang. Achter een nieuwe betengeling is dit behang weer verstopt.

en het ander om de hoek in de straat Grote Oost 5. In 1998 vertrok het kledingverhuurbedrijf Ridderikhoff na bijna 70 jaar uit de gebouwen, waar kledingrekken de wanden uit het zicht hielden. De panden werden aangekocht door Stadsherstel. Tijdens het bouwhistorische onderzoek van de Monumentenzorg in Hoorn werd de SHBW geraadpleegd, omdat op veel wanden papierbehangsels waren aangetroffen, aangebracht voor de komst van het kledingverhuurbedrijf, dus meer dan 70 jaar geleden.

De SHBW heeft geadviseerd de behangsels op de plaats te bewaren, of ze op te nemen in de collectie van Bureau Monumentenzorg Hoorn, of het Museum in Hoorn. Bureau Monumentenzorg zag geen mogelijkheid de behangsels in het pand te behouden. De kwaliteit (sterke verkleuringen of schade) was onvoldoende om het op de muren te laten zitten. Ook met het oog op de nieuwe functie van de panden, gedeeltelijk openbaar, was het niet mogelijk oude papieren behangsels en wandbespanningen te handhaven. Een voorzetwand behoorde niet tot de mogelijkheden. Er was meer behang dan Monumentenzorg in Hoorn wilde bewaren en voor het museum was het niet compleet en intact genoeg om in de collectie opgenomen te worden.

Na deze opties duidelijk te hebben doorgesproken besloot de

SHBW mee te helpen bij een verantwoorde afname van de behangsels en heeft zij enkele stukken in haar collectie op kunnen nemen. In deze panden waren behangsels te vinden in gave en minder gave toestand van ca. 1800 tot 1950. Bijzonder was daarbij de vondst van vroege vellen behang, geproduceerd met de vroege blokdruk techniek. Deze techniek werd gebruikt tot ca. 1850. Een tweede bijzonderheid was dat kamers aangetroffen werden nog geheel voorzien van behang uit het begin van de 20ste eeuw, bijvoorbeeld een kamer met rood art-deco behang rondom, weliswaar verkleurd en met waterschade, maar toch indrukwekkend.

De vondsten van behangsels zijn tot slot onderzocht en beschreven, en dit zal een hoofdstuk vormen in de publicatie die over deze huizen zal verschijnen.⁴

Panoramabehang in Balk

Nog een ander hoogtepunt betreft een voorbeeld van een panoramabehang, aangetroffen in een huis in het centrum van Balk (afb. 6). Dit voorbeeld illustreert dat het bezitten van kennis en overzicht van belang is. Het panorama behang heeft als titel 'Chasse dite d'après Vernet'. Het laat een landschap zien met de verschillende fasen van de jacht, we zien

Afb. 6. Huis in het centrum van Balk, detail van papieren panorama behang 'Chasse, dite d'après Vernet'.

hier mannen te paard, en vrouwen en kinderen wachtend, zich vermakend in de schaduw. Onder het panorama is een papieren lambrizing versierd met trompe l'oeuilles met zeegezichten in de ovalen. Het behangsel is gemaakt in het midden van de 19de eeuw door middel van een tijdrovend handmatig productieproces met handgesneden drukblokken, waarbij voor iedere kleur of drukgang een ander blok moest worden gesneden. Dat komt neer op veel drukblokken voor circa twee meter hoogte en verschillende meters breed. Op drie wanden is het panorama aangebracht, waarbij er geen herhaling in het patroon plaats vindt. Door het tijdrovende productieproces was dit een duur, maar ook begeerd behang. Het is onduidelijk hoeveel van deze behangsel in Nederland aanwezig zijn geweest op het hoogtepunt in de 19de eeuw. Nu zijn er nog maar drie andere van deze kamervullende kamerbehangsels bekend, waarvan een in een herenboerderij in Noord Groningen met dezelfde voorstelling, daarnaast bevindt zich nog een enkel stuk in musea. Dit maakt het behang in de kamer in Balk tot een uniek geheel, kwetsbaar, maar als onderdeel van een Rijksmonument hopelijk goed beschermd.⁵

Deze voorbeelden laten zien wat de mogelijkheden, uitdagingen en beperkingen zijn van behoud van historische behangsel op de plaats waar ze in het verleden voor bedoeld waren. Ik heb hier onder andere topstukken laten zien, maar zelfs die zijn kwetsbaar. Bijna iedere nieuwe bewoner van een huis heeft behoefte aan een frisse start, volgens de dan geldende mode. Behangsel is dan snel overplakt of weggehaald. We kunnen constateren dat de in de 20ste eeuw de gedachten en eisen die gesteld werden aan hygiëne en de geldende mode van lege witte ruimten heeft geleid tot het verdwijnen van veel historisch materiaal.

Aangezien de waarde van papierbehangsels niet altijd onderkend werd en wordt, onbekend maakt immers onbemind, kan het behang vogelvrij zijn. Bij iedere wisseling van eigenaar is er een grote kans dat behangen afgenomen zullen worden en zullen eindigen op een container en daarmee voorgoed verdwijnen, tenzij toevallig op het goede moment een shbw-ertje langs komt fietsen. Het is daarom ook belangrijk dat bouwhistorici en schilders, vaak de eersten die een oud pand betreden voordat definitieve ingrepen worden gedaan, op de hoogte zijn van wat ze tegenkomen, of dit makkelijk terug kunnen vinden.

Afb. 7. Wandbespanningen geschilderd door Isaac de Moucheron na 1730 Herengracht 475, Amsterdam.

Ter voorbeeld en vergelijking wil ik hier noemen de studie naar op doek geschilderde wandbespanningen. Dit project 'Inventarisatie decoratieve interieurschilderingen in Nederland' heeft tot doel een inventarisatie te maken van geschilderde behangsels en muurschilderingen, plafondschilderingen, schoorsteen- en bovendeurstukken die tussen 1600 en 1940 in Nederland gemaakt zijn voor openbare en particuliere gebouwen (afb.7).⁶ (Het gaat hier dus niet om onder andere gedrukt papieren behangsels of goudleerbehangen)

Voor deze inventarisatie dienden de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie samen een aanvraag in voor financiering bij NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). In eerste instantie werd dit bij NWO aangevraagd in de categorie 'Cultureel Erfgoed', maar het project kreeg vanuit die invalshoek geen subsidie. Het werd niet voldoende als een onderzoeksproject gezien. Als digitaliseringsproject kreeg het project in tweede instantie wel een positieve beoordeling op de adviesaanvraag. Dit betekent dat nu sterk de nadruk ligt op inventarisatie van deze wandafwerkingen en het digitaal vastleggen van alle in Nederland aanwezige voorbeelden, wat uiteindelijk zal leiden tot de productie van een CD-rom.

De schilderijen worden digitaal gefotografeerd en beschreven in een database. Met deze documentatie is het mogelijk stilistische vergelijkingen te maken, te dateren en eventueel 'handen' te zien (toeschrijvingen te maken). De vastlegging speelt ook een rol bij de bescherming en het behoud. In 2001 is het project van start gegaan en de CD die het project in september 2004 afrondt, moet dienen als basis voor verder onderzoek. Dan pas zal de decoratieve schilderkunst de inhaalslag hebben gemaakt en toekomen aan echt (vergelijkend) onderzoek.

Inventarisatie van historisch papierbehang

Voor het papierbehang geldt dat een makkelijk toegankelijk overzicht van in Nederland gebruikte papierbehangsels nu in het geheel ontbreekt. Een dergelijke inventarisatie die uitkomt in boekvorm, CD-rom, of als een geplastificeerde kleurenwaaier die direct gebruikt kan worden op de werkvloer, moet heel veel plaatjes bevatten en summiere informatie over vindplaats en vermoedelijke tijd van productie of gebruik. Op deze manier moet het veel beter mogelijk worden, voor veel meer mensen om bij een gevonden behang te zien of het jong of oud is (en voelt: aan de hand van de dikte van het papier), bij welke stijlperiode het aan kan sluiten, en dus uit welke tijd het ongeveer is op basis van motievenvergelijking of indruk van de kleur (bv. donkere bruine behangen eind 19de eeuw, afb. 8).

De Stichting Historische Behangsels wil haar collectie aanwenden om tot een dergelijk groot bruikbaar overzicht te komen. Samenwerking met onder andere de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is gezocht, en fondsenwerving is begonnen.

Ook hier is een inhaalslag te maken: inventariseren en het

Afb. 8. Een voorbeeld van een ruimte waarin een historische behangsel werd aangetroffen, in dit geval afkomstig uit de Amsterdamse werkplaats P.J. Bourier, 1825-1835. Oudegracht 34, Utrecht. (Zie noot 1, *Achter het Behang*, p.70.). Utrechtse Behang Collectie. Foto B. Maes.

openbaar maken van deze collectie gaat vooraf aan een bloei aan wetenschappelijk onderzoek.

Het streven van de SHBW is door een bredere bekendheid te geven aan de schoonheid en waarde van historische behangsels, de kennis te vergroten en daardoor het behoud te stimuleren. Zodat het behang als teken aan de wand haar betekenis kan behouden.

Noten

- 1 E.F.Koldewij, M.J.F. Knuijt en E.G.M. Adriaansz, *Achter het behang. Vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, Amsterdam 1991. De tentoonstelling 'Behang, onze derde huid' werd in 1991/1992 gehouden in het Goois museum en in het Gooiland in Hilversum.
- 2 Uit het 'juryrapport' uitgesproken bij de uitreiking van de Vuurslag, 5 april 2001, door prof.dr. A.Koldewij.
- 3 S. van Ginkel-Meester, 'Sandenburg', in: *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 1995 pp. 400-404.
- 4 Deze publicatie van W.F.Jeeninga e.a., met een bijdrage van Sanne Alberts over de aangetroffen behangsels, is in voorbereiding en zal verschijnen in de *Bouwhistorische Reeks*, i.o.v. Stichting Stadsherstel Hoorn.
- 5 N. van der Woude, 'De jacht, een behangschat in Balk', *Nieuwsbrief Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland* nr. 22, oktober 2002 en E. Koldewij, 'Zeldzaam panoramabehangsels in Balk', *Nieuwsbrief Rijksdienst voor de Monumentenzorg* 6, 1999.
- 6 Zie www.rkd.nl - projecten - Inventarisatie Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland (1600-1940).